

บทที่ 5

พัฒนาการการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ และจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร

ข้าว เป็นยุทธปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งของอาณาจักรล้านนา (พ.ศ. 1839-2317) หรือสมัยเป็นประเทศราชของประเทศไทย (พ.ศ. 2317-2442) ดังนั้นการจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งก่อให้เกิดยุทธปัจจัย จึงเป็นบ่อเกิดแห่งความมั่นคงของรัฐ รัฐจึงต้องเข้ามาควบคุมระบบการจัดสรรน้ำ และผลผลิตด้านการเกษตร

การควบคุมการจัดสรรน้ำ เริ่มจากโครงการส่วนบน (Superstructure) ได้แก่ อำนาจการปกครอง กฎหมาย จารีตประเพณี และแบบการผลิต (Mode of Production) ซึ่งประกอบด้วยพลังในการผลิต (Force of Production) และความสัมพันธ์ในการผลิต (Relation of Production) ระหว่างผู้ปกครอง หรือพระเจ้าแผ่นดิน และไพร่ฟ้าประชาชน ผู้ทำการผลิตในที่ดินของผู้ปกครอง การอนุรักษ์ จัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร หรือการผลิตยุทธปัจจัย จึงมีความสัมพันธ์กันระหว่างโครงการส่วนบน พลังในการผลิต และความสัมพันธ์ในการผลิต

ดังนั้น เนื้อหาในบทนี้เพื่อเน้นให้เห็นพัฒนาการหรือประวัติความเป็นมา จึงแบ่งออกเป็น 3 ส่วน

1. ภูมิหลังประวัติศาสตร์ล้านนา
2. การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรในสังคมล้านนา (พ.ศ. 1839-2476)
3. การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรในสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. 2476-2562)

1. ภูมิหลังประวัติศาสตร์ล้านนา

ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 19 พ่อขุนมั่งราย (พ.ศ. 1805-1854) ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระยาหลวงจักราช แห่งนครเงินยาง ได้ทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นในปีพ.ศ. 1839 และในสมัยของพระองค์ ได้ปราบปรามเมืองลำพูน และเมืองลำปาง ทำให้เขตการปกครองของพ่อขุนมั่งรายขยายกว้างขวางออกไปกว่าเดิม ในรัชสมัยพ่อขุนมั่งราย ได้ปกครองเมืองเชียงราย เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองลำปาง ต่อมาในสมัยพระเจ้าติโลกราช(พ.ศ. 1984-2030) พระองค์ได้ ปกครองเมืองแพร่ เมืองน่าน และขยายดินแดนในรัฐฉาน ของพม่า ทำให้อาณาจักรล้านนาไทย ขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้นอีก กษัตริย์ของราชวงศ์มังราย(พ.ศ. 1839-2101) ได้ทรง ปกครองเมืองเชียงใหม่ ติดต่อกันมาถึง 262 ปี จนกระทั่งในสมัย พระเมกุฎี (พ.ศ. 2094-2101) เชียงใหม่จึงสูญเสียเอกราชให้แก่พม่า(พระยาประชากิจกรจักร, 2516:398)

หลังจากนั้นมาประมาณ 200 กว่าปี ดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย บริเวณล้านนาไทย จึงเป็นสถานที่ที่แย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างไทย พม่า และการตั้งตัวเป็นอิสระของประชาชน ในล้านนา ในปีพ.ศ. 2270 เทพสิงห์ ได้นำกองทัพประชาชนเข้ายึดเมืองเชียงใหม่ ซึ่งพม่า ยึดครองอยู่ได้สำเร็จ และในปีพ.ศ. 2304 พม่าก็สามารถยึดเมืองเชียงใหม่กลับคืนได้อีก ในปีพ.ศ. 2317 พระยา

จำบ้านแห่งเมืองเชียงใหม่ และพระยาภาววิละแห่งเมืองลำปาง ได้ร่วมกับ กองทัพไทยจากกรุงเทพฯ ขับไล่พม่าออกจากเชียงใหม่ได้สำเร็จ (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชทานภาพ 2514:484) นอกจากนี้ได้ ขับไล่พม่าออกจากเมืองอื่น ๆ ในภาคเหนือด้วย อาณาจักรล้านนาจึงเป็นอิสระจากพม่า แต่เป็น ประเทศราชของไทย

จากปีพ.ศ.2317-2427 อาณาจักรล้านนามีฐานะเป็นประเทศราชของกรุงเทพฯ ในด้าน นโยบายการปกครองและกฎหมาย ล้านนาไทยมีอิสระในการใช้วิธีการปกครอง และกฎหมายของตนเอง กรุงเทพฯ จะไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารภายใน แต่ในยามสงคราม ล้านนาไทยจะต้องให้ความ ช่วยเหลือ กรุงเทพฯ ตามที่กรุงเทพฯ ร้องขอ นอกจากนี้ ยังต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ อัน ประกอบด้วยต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง และสิ่งของอื่น ๆ บ้าง ตามความเหมาะสม

ในระหว่างปีพ.ศ. 2417-2426 กรุงเทพฯ ได้ส่งข้าหลวงไปประจำอยู่เมืองเชียงใหม่ เพื่อ ควบคุมดูแล และแก้ปัญหาต่าง ๆ ใน 3 หัวเมือง คือ เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน หน้าที่ของข้าหลวง เป็นแต่เพียงผู้ประสานงานระหว่างกรุงเทพฯ กับเชียงใหม่ และหัวเมืองเหนือให้ดำเนินงานต่าง ๆ ตาม นโยบายของกรุงเทพฯ แต่ระเบียบ กฎหมาย วิธีการดำเนินงาน ตลอดจนอำนาจต่าง ๆ เจ้าผู้ครอง นครยังมีอยู่เช่นเดิม (สร้อยดี ประยูรเสถียร 2522:72-75)

ในระหว่างปีพ.ศ. 2427-2442 กรุงเทพฯ ได้ควบคุมนโยบายด้านการเมือง การปกครอง และ เศรษฐกิจของล้านนามากยิ่งขึ้น ได้นำกฎหมายกรุงเทพฯ เข้ามาใช้แทนกฎหมายเก่า ๆ ในล้านนาไทย โดยเริ่มต้นจากปีพ.ศ. 2427 รัฐบาลไทยได้ส่ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขึ้นมาดำรงตำแหน่งข้าหลวง พิเศษ ประจำเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. 2427-2428) ข้าหลวงพิเศษมีอำนาจหน้าที่เหมือนตัวแทนกษัตริย์ สามารถ สั่งการเปลี่ยนแปลง หรือปรับปรุงกิจการบางอย่าง ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น โดยที่เจ้าผู้ครองนคร ไม่มีสิทธิ ยับยั้ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ได้เปลี่ยนแปลงกฎหมาย และระบบการปกครองหลายอย่าง เช่น การภาษีอากร ได้เปลี่ยนแปลงระบบภาษี ซึ่งแต่เดิมเก็บเป็นสิ่งของ ให้เปลี่ยนใหม่โดยเก็บเป็น เงินตราแทน นอกจากนี้ ยังได้จัดให้มีระบบเจ้าภาษีนายอากร เก็บภาษี 5 ชนิด คือ ภาษีสุรา ภาษีสุกร ภาษีนา ภาษีครั่ง และสมปัดสรต้นไม้(สร้อยดี ประยูรเสถียร 2522:93-97) เจ้าภาษีนายอากร ทำ หน้าที่เป็นคนกลางในการเก็บภาษีจากประชาชนแทนรัฐบาล

การปกครอง ในระยะที่ล้านนาตกเป็นประเทศราชของไทย (พ.ศ.2317-2427) ระบบการ ปกครองของล้านนา มีตำแหน่งสำคัญควบคุมงานการปกครองของแต่ละเมือง คือ ตำแหน่ง เจ้าชั้น 5 ใบ อันประกอบด้วย ผู้ครองนคร และผู้ช่วย 4 ตำแหน่ง คือ พระยาอุปราชเจ้า ทำหน้าที่การคลัง เจ้าราชบุตร เจ้าราชวงศ์ ทำหน้าที่เกี่ยวกับทหาร และ เจ้าบุรีรัตน์ เป็นผู้จัดการ ปกครองภายในเมือง นอกจากนี้ยังมีเจ้าสนามหลวง ประกอบด้วย เจ้านายชั้นสูง (วัลลภา เครือเทียนทอง 2519:29-32) ตำแหน่งดังกล่าวแล้ว กรมหมื่นพิชิตปรีชากร โปรดยกเลิก แล้วจัดตั้ง กรมทั้งหก ขึ้นแทน มี กรม มหาดไทย กรมทหาร กรมยุติธรรม กรมคลัง กรมวัง และกรมนา (วัลลภา เครือเทียนทอง 2519:29-32) ให้กรมทั้ง 6 มีหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดินแทน เจ้าชั้น 5 ใบ และเจ้าสนามหลวง

นับแต่ปีพ.ศ. 2427 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ ก็เข้าควบคุมอาณาจักรล้านนาอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น มีการนำระบบกฎหมายของกรุงเทพฯมาใช้ ทั้งด้าน เศรษฐกิจ และการเมือง ระบบการปกครอง และกฎหมายเก่า ๆ ของล้านนาได้ถูกยกเลิก การกีดกันในระบบการเก็บภาษีเป็นเงินแทนสิ่งของตามกฎหมายกรุงเทพฯ จึงก่อให้เกิดกฎหมายชาวนาในเชียงใหม่ พ.ศ. 2432 (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, ตุลาคม 2522-มีนาคม 2523)

ในปีพ.ศ. 2436 ได้จัดตั้ง มณฑลพายัพ มีเมืองเชียงใหม่เป็นที่ตั้งมณฑล และมีเมืองอื่น ๆ ประกอบ ได้แก่ เมืองลำพูน ลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเถิน ในปีพ.ศ. 2442 ได้ยกฐานะขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาล และได้ลดอำนาจของเจ้าเมืองลง ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล มีอำนาจ สิทธิขาดในการปกครองอย่างเต็มที่ ในปีพ.ศ. 2458 ได้แยกจังหวัดลำปาง น่าน แพร่ ออกจาก มณฑลพายัพ แล้วจัดตั้งเป็นมณฑลมหาสารคาม ต่อมาในปีพ.ศ. 2468 ก็ได้ยุบมณฑลมหาสารคาม รวมเข้า กับมณฑลพายัพ อันเดิม (สร้อยศรี ประยูรเสถียร, 2522: 164-181)

ในปีพ.ศ. 2469 กรุงเทพฯ ได้ลงมติยกเลิกตำแหน่งผู้ครองนคร โดยมีเงื่อนไขว่า ถ้าตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเมืองเหนือคนใดถึงแก่พิราลัย ก็ไม่ต้องแต่งตั้งผู้ใดขึ้นมาแทน ในที่สุดตำแหน่งเจ้าผู้ครองนคร ก็ได้หมดสิ้น

ในปีพ.ศ. 2476 รัฐบาลได้ประกาศยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศ จึงทำให้มณฑลพายัพต้องสิ้นสุดลงด้วย

ในท่ามกลางความผันเปลี่ยนแปรผันของระบบการปกครองในอาณาจักรล้านนาไทย ซึ่งมีเชียงใหม่ เป็นศูนย์กลาง บางระยะเวลา(พ.ศ. 1839-2101) ก็เป็นอิสระ บางระยะเวลา(พ.ศ. 2101-2317) ก็กลายเป็นดินแดนที่แย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างไทย พม่า และความเป็นอิสระของล้านนาเอง และในสมัยสุดท้ายของอาณาจักร (พ.ศ. 2317-2476) ก็ถูกปกครองโดยกรุงเทพฯ แต่ถ้าพิจารณาทางด้านประชาชนหรือไพร่ ในเรื่องแบบแผนของการผลิต (Mode of Production) ก็มีได้เปลี่ยนแปลง ในหลักใหญ่ ๆ แต่อาจเปลี่ยนแปลงบ้างในข้อปลีกย่อย กล่าวคือ

พลังในการผลิต (Productive Forces) พลังในการผลิต ใช้แรงงาน คน สัตว์ ประกอบ กับเครื่องมือในการผลิตแบบง่าย ๆ เช่น ไถ จอบ ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีการสร้างเหมืองฝาย ระเบิดดินปืน ประกอบการผลิตบ้าง เนื่องจากพลังในการผลิตไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร จึงทำให้ได้รับ ผลผลิตน้อย

ในด้านแรงงาน แรงงานในสังคมล้านนาขาดความอิสระ ต้องสังกัดมูลนาย และรับใช้ มูลนายในการทำงาน ตามทำเนียมประเพณีของระบบไพร่ ระบบไพร่เริ่มขึ้นเมื่อไร ไม่ปรากฏหลักฐานเด่นชัด แต่ในสมัยราชวงศ์มังราย(พ.ศ. 1839-2101) ได้มีไพร่ และทาสเกิดขึ้นแล้ว และได้ประกาศ ยกเลิกทาสในล้านนา เมื่อพ.ศ. 2454 และเลิกไพร่ เมื่อพ.ศ. 2457 ระบบไพร่ ระบบทาส ทำให้ แรงงานขาดอิสระในการประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างเสรี และต้องสูญเสียเวลาส่วนหนึ่งในการรับใช้ เจ้านายซึ่งไพร่สังกัด (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2523: 46)

ความสัมพันธ์ในการผลิต (Relations of Production) ไพร่ในภาคเหนือ ขาดระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดิน เพราะ "แผ่นดินทั้งหมดเป็นของท้าวพระยามหากษัตริย์" (มังรายศาสตร์ 2521:110)

ทรัพยากรต่าง ๆ ในดิน เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ ก็เป็นสมบัติของเจ้าเมืองทั้งสิ้น เมื่อเจ้าเมืองเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ปัจจัยในการผลิต แรงงาน (ไพร่) ที่ทำการผลิตก็ต้องแบ่งปันผลผลิตให้แก่เจ้าของ ดังนั้นความสัมพันธ์ในการผลิต ในระยะประมาณ 600 กว่าปี(นับแต่ราชวงศ์มังรายถึงสมัยเป็นประเทศราชของกรุงเทพฯ) จึงมีลักษณะสำคัญดังนี้ (ชูสิทธิ์ ชูชาติ 2524:25-27)

1. ประชาชนขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดิน (Land) แต่มีสิทธิครอบครอง
2. มีการแบ่งปันผลผลิต ให้แก่เจ้าของปัจจัยการผลิตในลักษณะของ ค่าเช่า ภาษี และส่วย
3. ลักษณะการผลิต เป็นแบบ ผลิตเพื่อใช้เอง มีใช้ผลิตเพื่อขาย อาจมีการผลิตเพื่อขายบ้าง แต่มีปริมาณน้อย ทั้งนี้ ในแต่ละหมู่บ้าน มีผลผลิตส่วนใหญ่เกือบเพียงพอในการเลี้ยงตนเอง การแลกเปลี่ยน สินค้าหายากมีบ้าง แต่ก็เบาบาง

เนื่องจากพลังการผลิตไม่ก้าวหน้า เป็นการผลิตที่ยึดธรรมชาติเป็นหลัก และใช้เครื่องมือในการผลิตแบบง่าย ๆ ประกอบกับวัตถุประสงค์ในการผลิต เป็นการผลิตเพื่อใช้เอง มีใช้ผลิตเพื่อขาย และต้องแบ่งผลผลิตส่วนหนึ่งให้แก่เจ้าของปัจจัยการผลิตในลักษณะของ ค่าเช่า ส่วย จึงทำให้ผลผลิตไม่มีเหลือเพียงพอให้เกิดการสะสม เมื่อไม่มีการสะสมทุน การลงทุนก็ไม่เกิดขึ้น ดังนั้น เมื่อเกิด การค้าเสรีขึ้นในภาคเหนือ และการค้าได้เข้าไปสู่หมู่บ้านชนบท แต่ประชาชนในหมู่บ้านส่วนใหญ่ไม่ สามารถปรับตัวเป็นพ่อค้าได้ ที่มีบ้างก็เป็นส่วนน้อย ใช้ทุนไม่มากนัก มีประมาณหมู่บ้านละ 2-3 คน หรือบางหมู่บ้าน ก็ไม่มีพ่อค้าเลย พ่อค้าดังกล่าวแล้ว ยังเป็นประเภท "พ่อค้า-ชาวนา" คือ ค่าขาย หลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว มีบางคนอาจค้าขายตลอดปี แต่ก็ยังยึดอาชีพทำนาเป็นหลัก

ประวัติศาสตร์ของสังคมล้านนา ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เชียงใหม่ (พ.ศ. 1839-2476) ถ้าพิจารณาในด้านสังคมเมืองเกี่ยวกับระบบการปกครองแล้ว มีลักษณะคล้าย ๆ กัน ทุก ๆ ราชวงศ์ กล่าวคือ ผู้ปกครองทำหน้าที่ ปกป้อง คุ้มครอง และควบคุมประชาชน ให้เชื่อฟัง และปฏิบัติตาม โดยใช้ระบบกฎหมาย ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และศาสนา เป็นกลไกที่สำคัญในการปกครอง ในยามสงบ ประชาชนทำการผลิต เพื่อส่งผลผลิตส่วนหนึ่งให้แก่เจ้าของปัจจัยการผลิตในลักษณะของ ส่วย ภาษี และเก็บผลผลิตที่เหลือจากการแบ่งปันแล้วไว้บริโภคเอง นอกจากนี้ ยังต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามเงื่อนไขที่กฎหมายกำหนดไว้ ในยามสงคราม ประชาชน หรือไพร่ ก็ต้องเป็นทหารปกป้องดินแดนของตนเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ประมาณ 600 กว่าปี ของอาณาจักรล้านนา เฉพาะที่มีศูนย์กลางที่เชียงใหม่ ถ้าพิจารณาด้านระบบเศรษฐกิจแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเล็กน้อยทั้งในด้านความสัมพันธ์ในการผลิต พลังในการผลิต และวัตถุประสงค์ของการผลิต ระบบเศรษฐกิจเพิ่งจะเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น เมื่อมีการติดต่อกับชาวตะวันตก ในสมัยกรุงเทพฯ กล่าวคือ เมื่อกรุงเทพฯ ได้ทำสนธิสัญญากับอังกฤษ ในปีพ.ศ. 2398 แล้ว สนธิสัญญาครั้งนั้น ทำให้เกิดการค้าขายอย่างเสรี ระบบเศรษฐกิจแบบปิด กลายเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเปิด การผลิตสิ่งของเพื่อใช้เอง ได้เปลี่ยน เป็นระบบการผลิตเพื่อขาย หรือเพื่อการตลาดอย่างช้า ๆ โดยมีเงินตราเข้ามาทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนแทนระบบแลกเปลี่ยนของ (Bater System) ซึ่งมีมาแต่เดิม เมื่อเงินตรามีบทบาทในทางด้านเศรษฐกิจ

และการเมืองมากยิ่งขึ้น จึงทำให้รัฐบาลไทยสั่งเก็บภาษีอากร ในสังคมล้านนาใหม่ โดยเก็บเงินตราแทน สิ่งของ และวิธีการนี้ ได้เริ่มต้นในปีพ.ศ. 2427 และตั้งแต่ปีดังกล่าวแล้วเป็นต้นไป กรุงเทพฯก็ได้เข้ามาควบคุมล้านนาไทยมากยิ่งขึ้น ทั้งด้านเศรษฐกิจ และการเมือง มีการนำระบบการปกครอง และกฎหมาย ของกรุงเทพฯ เข้ามาใช้แทนกฎหมาย และวิธีการปกครองแบบเก่าของล้านนา พร้อม ๆ กันนั้น ก็ได้ พยายามลดอำนาจของเจ้าผู้ครองนครลง ทั้งด้านเศรษฐกิจ และการเมือง เช่น เกี่ยวกับเรื่องภาษีอากร เมื่อเก็บแล้ว ก็ส่งให้แก่รัฐบาลกลาง มิให้เจ้าของเก็บไว้ดังแต่ก่อน มีการให้เงินเดือนเจ้าเมือง แทน ระบบ การกินเมือง แบบเก่า

ในปีพ.ศ. 2442 กรุงเทพฯ ได้เปลี่ยนฐานะของหัวเมืองล้านนา เป็นมณฑลเทศาภิบาล และได้ลดอำนาจ และหน้าที่ของเมืองลง ให้เจ้าเมืองดำรงแต่เพียงตำแหน่ง ส่วนอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครอง ขึ้นอยู่กับข้าหลวงเทศาภิบาล ในพ.ศ. 2489 ได้ประกาศยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครสำหรับเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งดำรงตำแหน่งอยู่ในขณะนั้น ก็ให้ดำรงตำแหน่งต่อไป เมื่อถึงแก่พิราลัยจะแต่งตั้งใครขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครอีกไม่ได้ (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2538:33-35)

ประวัติศาสตร์การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร ในด้านผู้ปกครองซึ่งมีอำนาจสูงสุด และกฎหมายได้เปลี่ยนแปลงไปจากเจ้าผู้ครองนครเป็นเสนาบดี หรือรัฐมนตรีจากรัฐบาลกรุงเทพฯ แต่ในด้านการผลิตซึ่งแม้เปลี่ยนแปลงบ้าง แต่ก็อยู่บนรากฐานเดิม

2. การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรในสังคมล้านนา (พ.ศ. 1839-2476)

การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรในสังคมล้านนา เกี่ยวข้องกับโครงสร้างส่วนบน ได้แก่ ระบบการปกครอง กฎหมาย จารีตประเพณี วัฒนธรรม ในการเขียนรายวิชาวิจัยเรื่องนี้ได้พิจารณาด้านกฎหมายเพียงด้านเดียว เพื่อกระชับเนื้อหาให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ และยกตัวอย่างกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิต และแบ่งปันผลผลิต หรือความสัมพันธ์ด้านการผลิต

2.1 ปัจจัยในการผลิตและการแบ่งปันผลผลิต

ที่ดิน กฎหมายเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน ในอาณาจักรล้านนาได้ระบุไว้ อย่างเด่นชัดว่าแผ่นดินทั้งหมดเป็นของท้าวพระยามหากษัตริย์ หรือแผ่นดินเป็นของ ประมุขของรัฐ และประมุขของรัฐก็ทรงอนุญาตให้ประชาชนถือครองที่ดินประกอบอาชีพได้ แต่ขาดระบบกรรมสิทธิ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ สัตว์ป่า ฯลฯ ก็เป็น ทรัพย์สินสมบัติของรัฐ ผู้ใดบุกรุกหรือทำลายโดยมิได้รับอนุญาต มีความผิด ต้องเสียค่าปรับ เป็นเงินตรา เช่น ลักลอบตัดไม้สัก เสียค่าปรับตันละ 500 เบี้ย ไม้ตะเกียนตันละ 660 เบี้ย สำหรับสัตว์ป่าเช่น ควายป่า วัวแดง กวาง อีเก้ง กระต่าย ไก่ป่า นกยูง ฯลฯ หรือ สัตว์น้ำซึ่งได้แก่ปลาบางชนิด เช่น ปลาตะเพียน ปลาสวาย ปลาเทโพ ฯลฯ ก็ห้ามมิให้ ประชาชนลักลอบทำร้ายหรือจับเป็นอาหารก่อนได้รับอนุญาต มิฉะนั้นมีความผิดต้องเสียค่า ปรับใหม่ (มังรายศาสตร์, 2521:117-119)

การขาดระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินของบุคคล มิใช่มีเพียงแต่อาณาจักรล้านนาไทย อาณาจักรกรุงศรีอยุธยา ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน "กฎหมายพระไอยการเบคเสรจ" มาตรา 52 ระบุว่า "ที่ในแคว่น

แคว้นกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มหาธิลกภพพรัตน ราชธานีบุรีรมย์ เปนที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลาย ผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่ จะได้ เป็นที่ราษฎร ห้ามได้" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, 2502:115)

การขาดระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน เพราะที่ดินเป็นของประมุขสูงสุดของรัฐแต่เพียง ผู้เดียว เป็นลักษณะทั่ว ๆ ไปของสังคมเอเชีย (Varga, 1968:335) ซึ่งแตกต่างกับระบบการผลิตของยุโรปในสมัยศักดินา (Feudalian) ถือว่ากรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของขุนนาง (Varga, 1968:344) ความแตกต่างกันในด้านการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินได้ส่งผลกระทบต่อระบบการปกครองของไทยและล้านนา รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างเหนียวแน่นมากกว่าระบบศักดินายุโรป ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างกระจายอำนาจตามสิทธิในการถือครองที่ดิน

แรงงาน แรงงานคน และสัตว์ เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตของสังคมล้านนา ในขณะที่ที่ดินรกร้างว่างเปล่ามีมาก แต่แรงงานมีน้อย การแสวงหาแรงงานโดยการยกกองทัพโจมตีบ้านเมืองหรือ ชุมชนคนอื่นแล้วกวาดต้อนแรงงานเหล่านั้นเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการผลิต จึงเป็นเหตุการณ์ปกติในการทำสงครามของชนชาติในคาบสมุทรอินโดจีน แรงงานซึ่งได้จาก การกวาดต้อนเชลยในยามสงครามส่วนมากเป็นบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพนายกอง เช่น ในปี พ.ศ.2582 กองทัพเมืองเชียงใหม่ และเมืองลำพูนยึดได้เมืองสาต เมืองตวน และเมือง ในรัฐฉานประเทศพม่า ในปัจจุบัน กองทัพเชียงใหม่ - ลำพูน ได้กวาดต้อนเชลยศึกษา-หญิง รวมทั้งสิ้น 1,868 คน แบ่งให้แก่แม่ทัพนายกอง 1,000 คน ถวายกรุงเทพฯ 868 คน แต่ กรุงเทพฯ ปฏิเสธในการรับเชลยศึกเหล่านี้ (พระยาประชาภิจักรจักร, 2516:487)

ไพร่ หรือชาวนา นอกจากใช้แรงงานของตนเองในการผลิตแล้วยังมิได้มีความอิสระ ในการประกอบอาชีพเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะต้องสังกัดมูลนาย “ไพร่สิบคนหื้อ มีนายสิบผู้หนึ่ง นายสิบห้าคน หื้อมีนายห้าสิบผู้หนึ่ง นายห้าสิบมีสองคนหื้อ มีนายร้อยผู้หนึ่ง...” (มังรายศาสตร์ ฉบับวันหมื่นเงินกอง, 2518:2) นอกจากสังกัดมูลนายเพื่อให้สะดวกในการปกครองและควบคุมดูแลแล้ว ไพร่ต้องทำหน้าที่เฝ้าเวรยาม รับใช้เจ้านาย เหมือนไพร่ในสังคมไทย จนกว่าอายุครบ 50 ปี (มังรายศาสตร์, 2521:5) จึงหมดภาระหน้าที่ กฎหมายได้ระบุการเข้าเวรยามไว้ว่า "ควรให้ไพร่มีเวรผัดเปลี่ยนกันมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝาย ไร่ นา สวน เรือกที่ดิน 10 วัน" (กฎหมายมังราย ฉบับนายศักดิ์ รัตนชัย, 2521:77)

ระยะเวลาในการเกณฑ์แรงงานไพร่ เพื่อรับใช้มูลนายแตกต่างกันบ้างในแต่ละสมัย ในที่สุดก็ได้ยกเลิกใน พ.ศ. 2443 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.13.2/21) กว่าแรงงานไพร่ในล้านนาจะได้รับอิสระชาวนาหรือไพร่ ต้องสังกัดรับใช้มูลนายไม่น้อยกว่า 1,000 ปี

เนื่องจากแรงงานไพร่เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ในสังคมล้านนาจึงได้ตรากฎหมาย ให้ขุนนางเห็นความสำคัญและไม่ดูถูกเหยียดหยามไพร่ไว้ว่า “บ้านเมืองใดบ่มีไพร่ ก็บ่เป็นเมือง บ่เป็นยศศักดิ์ แม้ประโยชน์อันใดก็มีในไพร่ไว้” ทั้งนี้เพราะไพร่เป็นผู้ทำไร่ ทำนา ทำสวน ให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมือง (กฎหมายมังรายฉบับนายศักดิ์ รัตนชัย, 2521:77) เพื่อให้ไพร่อยู่ดีกินดีมีที่ดินทำมาหา

กิน เจ้าขุนมูลนาย จะได้รับผลผลิตจากไพร่ในลักษณะของการเสียภาษี จึงได้ตรากฎหมายเพื่อส่งเสริมการบุกเบิกที่ดินใหม่เพื่อทำไร่ ทำนา ไว้ว่า "ไพร่หากได้เบิกนาอย่างถาวรแล้วสร้างบ้านที่สวนกิน 3 ปี เยียะเอาดอกขอบแล" (มังรายศาสตร์ฉบับวัดหมื่นเงินกอง, 2518:4) หมายความว่า ไพร่สามารถบุกเบิกที่ดินทำมาหากินได้ โดยรัฐบาลไม่เก็บภาษีในระยะแรกเป็นเวลา 3 ปี หลังจากนั้นต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ การเสียภาษีข้าวแบ่งออกเป็น 3 ครั้ง ครั้งที่ 1 เมื่อข้าวตั้งท้อง ครั้งที่ 2 เมื่อข้าวออกรวง ครั้งที่ 3 เมื่อเก็บเกี่ยวเรียบร้อยแล้ว ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ไพร่เดือดร้อน (มังรายศาสตร์ฉบับหมื่นเงินกอง, 2518:4)

วิวัฒนาการในการเสียภาษีข้าว ได้เปลี่ยนแปลงตามรัชสมัย ในระเบียบข้อบังคับ ปลีกย่อย แต่หลักการสำคัญในการเสียภาษีเป็นข้าวเปลือกให้แก่รัฐมิได้เปลี่ยนแปลง ในรัชสมัยพระเจ้ากาวิโรรสสุริยวงศ์ (พ.ศ. 2396 - 2413) ขาวนาเสียภาษีให้แก่รัฐ 2 สัด ต่อข้าวเชื้อ 1 สัด (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4/1) การเก็บภาษีเป็นข้าวเปลือกได้ประกาศยกเลิกเก็บเป็นเงินแทน ในปี พ.ศ. 2427 เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ได้ปฏิรูปการเก็บภาษีอากร ในมณฑลพายัพ (วัลลภา เครือเทียนทอง, 2519:54-55)

นอกจากขาวนาต้องเสียภาษีเป็นข้าวเปลือกให้แก่รัฐแล้ว ยังต้องแบ่งผลผลิตให้แก่ ผู้ถือครองที่ดินด้วยในกรณีเช่านาบุคคลอื่น เช่น "ทำนาแบ่งข้าวกัน ให้เจ้าของนาได้ค่านา ไปก่อน พันธุ์ข้าวของผู้ใดให้ได้คืนไปก่อน ที่เหลือจึงแบ่งกันตามที่ตกลงกันไว้เถิด" (มังรายศาสตร์, 2521:107)

สรุปแล้ว ลักษณะการแบ่งผลผลิตของขาวนา ต้องแบ่งออกเป็น 3 ส่วน

1. เพื่อเสียภาษีให้แก่รัฐ
2. แบ่งให้เจ้าของที่ดิน
3. เก็บไว้บริโภคเอง

ลักษณะการใช้แรงงาน ประกอบการผลิต แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ

1. รับใช้เจ้าขุนมูลนายประกอบการผลิต
2. ประกอบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง

ในเวลาเกิดสงคราม ขาวนาต้องถูกเรียกระดมพลอย่างเร่งด่วนเพื่อทำหน้าที่ ปกป้องประเทศชาติ หรือบางครั้ง แรงงานของขาวนา ก็ต้องทำการสู้เพื่อแย่งชิงอำนาจในกลุ่มขุนนาง แรงงานไพร่ หรือขาวนาจึงมีความสำคัญต่อความมั่นคงของรัฐ ทั้งด้านการเมือง และเศรษฐกิจ การจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตข้าวและพืชผลจึงเป็นยุทธปัจจัยในยามสงคราม และยามสงบ รัฐจึงต้องควบคุมเพื่อความมั่นคงของรัฐ

การเกณฑ์แรงงาน เป็นภาระอย่างหนึ่งของไพร่ หรือขาวนาในสังคม ล้านนาไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ กฎหมายในสมัยราชวงศ์มังราย ได้ระบุไว้ว่า "ควรจัด ให้ไพร่มีเวรผลัดเปลี่ยนกันมาทำงาน หลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝาย ไ้รนา สวน ที่ดิน 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม แต่โบราณ แล" การกำหนดเวลา ในการเกณฑ์แรงงานไพร่ คงเปลี่ยนแปลงบ้างตามรัชสมัย แต่ก็มีได้ยกเลิกระบบนี้ หลังจากได้เปิดประเทศค้าขายอย่างเสรีในปี พ.ศ. 2398 แล้ว ระบบการผลิตได้เริ่ม

เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นการผลิตเพื่อขาย และระบบเศรษฐกิจได้เริ่ม เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม แต่โครงสร้างด้านการเมืองของสังคมล้านนาไทย ยังคงเป็นแบบเดิม ไพร่ต้องสังกัดมูลนาย และถูกเกณฑ์แรงงาน ไพร่ในล้านนาแต่ละคนต้องทำงานต่างๆ ตามประเพณีเมือง เช่น หาบน้ำหามสิ่งของ รับใช้เจ้านาย ปีละ 1 เดือน ถึง 4 เดือน ซึ่งมากกว่าไพร่ในภาคอื่นๆ ของประเทศไทยที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเพียงปีละ 1 เดือนเท่านั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.2/26) การเกณฑ์แรงงานทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน และส่งผลกระทบต่อ การประกอบอาชีพเป็นอย่างยิ่ง "ในปีหนึ่งราษฎรมีเวลาประกอบการเลี้ยงชีพของตนเอง ไม่ใคร่มากกว่า 6 เดือน แลยังต้องเสียส่วยจุกจิก มีส่วย ผัก พริก กระเทียม เป็นต้น" (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33) เมื่อการเกณฑ์แรงงานส่งผลกระทบต่อ การประกอบอาชีพของไพร่ ในปี พ.ศ. 2443 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศยกเลิกการเกณฑ์แรงงานทั่วประเทศ และให้เก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์แก่ชายฉกรรจ์ คนละ 4 บาทต่อ 1 ปี ถ้าผู้ใดไม่มีเงินเสียให้ทำงานโยธาแทนปีละ 20 วัน (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33) อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าได้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานแล้ว แต่รัฐบาลก็มีสิทธิในการเกณฑ์แรงงานราษฎร ได้ในบางกรณี เกี่ยวกับกิจการต่อไปนี้

1. รับส่งสิ่งของราชการ
2. จัดหาสิ่งของรับใช้ราชการ
3. รักษาด่าน หรือรักษาของราชการ
4. ซ่อมแซมปลูกสร้างสถานที่ราชการ
5. ขุดและรักษาทางน้ำ
6. รักษาทางบก
7. ซ่อมแซมรักษา เสา สาย โทรเลข โทรศัพท์
8. ราชการอื่น ๆ ตามคำสั่งของเสนาบดี

(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/16)

ถึงแม้ว่าได้ประกาศยกเลิกการเกณฑ์แรงงาน แต่รัฐบาลก็มีสิทธิอย่างกว้างขวาง ในการเรียกเกณฑ์แรงงานจากราษฎร เพื่อทำงานราชการทั้ง 8 ประการดังกล่าวแล้ว แต่การเกณฑ์แรงงานตามระเบียบใหม่ รัฐบาลต้องจัดเสบียงอาหาร และจ่ายเงินตอบแทนให้แก่ราษฎรวันละ 16 อัฐ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/16) การเกณฑ์แรงงานเพื่อซ่อมแซมถนน ขุดลอกทางน้ำ รัฐบาลไม่ต้องจ่ายค่าแรงงาน เพราะถือว่าเป็นการบูรณะบำรุงเพื่อความเจริญของหมู่บ้านและ ชำราราชการส่วนท้องถิ่นก็มีกรายงานเจ้านายส่วนกลางว่า ราษฎรกระทำงานด้วยความเต็มใจ ทั้งๆ ที่บางครั้งมิได้เป็นเช่นนั้น ไพร่หรือราษฎรมักอ้างเสมอว่า “ได้เสียเงิน ค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว ยังเกณฑ์ให้ทำถนนอีก” (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/21)

การเกณฑ์แรงงานประชาชนเพื่อทำงานสาธารณะ เป็นอำนาจทางกฎหมายของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ตั้งแต่โบราณ แต่หลังจาก พ.ศ. 2442 ได้ลดอำนาจการปกครองของเจ้าผู้ครองนคร

ในล้านนา ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้มีอำนาจในการปกครองแทน เจ้าผู้ครองนครเป็นแต่เพียง ประมุข แต่การเกณฑ์แรงงานก็ยังดำเนินต่อไปจนราษฎรเดือดร้อน และเกิดการขัดขวาง ในพ.ศ. 2447 ได้เกณฑ์แรงงานชาวนา 910 คน ตัดไม้สร้างฝาย เป็นเวลา 3 เดือน โดยไม่ได้ค่าแรง (กอง จดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.18.2/1) ในปี พ.ศ. 2448 ได้เกณฑ์แรงงานประชาชน ปรับปรุงขยายถนนสายเชียงใหม่-ลำพูน เป็นเวลาประมาณ 1 เดือนเศษ และหลังจากฤดูการทำนา แล้วจะเกณฑ์แรงงานอีกต่อไป (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/46) ในปี พ.ศ. 2464 ได้เกณฑ์แรงงานชาวนาในจังหวัดลำพูนจำนวนหลายพันคน ขุดเหมืองในเขตอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่คราวละหลายๆ เดือน ในการเกณฑ์แรงงานผู้ถูกเกณฑ์ ต้องนำเสบียงอาหารติดตัวไป ด้วย (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.27/11)

ในปีใดถ้ารัฐบาลเกณฑ์แรงงานชาวนาทำงานโยธามากเกินไป รัฐบาลก็ได้ "ผ่อนผันการเก็บ เงินค่าแรงแทนเกณฑ์ หรือยกเว้นการเก็บเงินแก่ชาวนาเหล่านั้น เช่น ในปี พ.ศ. 2443 ชาวนาในเมือง เชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองเถินถูกเกณฑ์แรงงานสร้างถนน รับสิ่งของราชการ ปักเสาโทรเลข ฯลฯ จึงได้งดเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ในปีนั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 13.2/21) หรือในบางครั้งรัฐบาลอาจลดค่าแรงแทนเกณฑ์ให้แก่ราษฎรในตำบลซึ่งถูกเกณฑ์แรงงาน เหลือปีละ 2 บาท (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.2/11)

การเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อพัฒนาสังคมส่วนรวมเป็นสิ่งที่ดีงาม แต่การกระทำดังกล่าว แล้วต้องเกิดจากความยินยอมพร้อมใจของประชาชน โดยปราศจาก การบังคับ และไม่ก่อให้เกิดผล เสียหายต่อการประกอบอาชีพส่วนตัวมากนัก การเกณฑ์ แรงงานราษฎร ปีละประมาณ 1 - 4 เดือน เพื่อรับใช้เจ้านาย และทำงานสาธารณะ ย่อมเป็นการกระทบกระเทือนต่อการประกอบอาชีพส่วนตัว เป็นอย่างยิ่ง รัฐบาลทราบข้อเท็จจริงดังกล่าวแล้ว จึงได้ประกาศยกเลิกการเกณฑ์แรงงาน และให้เก็บ เงินค่าแรงแทนเกณฑ์ ปีละ 4 บาทแทน (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.58/33) เนื่องจากรัฐบาลมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานของราษฎร จึงขอสงวนสิทธิ์ในการเกณฑ์ แรงงานเพื่องานสาธารณะ และรับส่งสิ่งของราชการไว้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.3/16) เมื่อราษฎร ต้องถูกเกณฑ์แรงงานในบางประเภทอยู่อีก และต้องเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ อีกด้วย ราษฎร จึงได้รับความเดือดร้อน และแสดงการคัดค้าน ผลที่สุด รัฐบาลจึงได้ผ่อนผันการ เกณฑ์แรงงาน ในปี พ.ศ. 2455 โดยกำหนดว่าการเกณฑ์แรงงานกระทำได้เมื่อมีราชการพิเศษ อันมี ท้องตราเสนาบติ และการรับส่งสิ่งของทางราชการเท่านั้น ห้ามเกณฑ์แรงงานเพื่อการขุดคลอง สร้าง ถนน ซ่อมแซมรักษาเสาโทรเลข และการเกณฑ์แรงงานต้องจ่ายค่าแรงงานให้แก่ราษฎรด้วย (กอง จดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/5)

การเสียภาษีอากร ประชาชนมีหน้าที่เสียภาษีอากรให้แก่รัฐ เพื่อรัฐจะได้นำภาษีอากรพัฒนา ประเทศ การเก็บภาษีอากร ของรัฐต้องไม่ทำให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อน มากนัก แต่ในสังคม ศักดินา การเก็บภาษีอากร ของรัฐทำให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อน เป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะมีการ เก็บภาษีอากรหลายชนิด สร้างระบบคนกลาง คือ เจ้าภาษี นายอากรในการเก็บภาษีอากร และการ

เสียภาษีก็มิให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชนเท่าที่ควร เช่น การเก็บเงินรัชูปการแก่ชายฉกรรจ์ทุกคนปีละ 6 บาท ในพ.ศ. 2462 เท่ากันหมด (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.17/9) โดยมีได้คำนึงถึง ความแตกต่างของรายได้แต่ละบุคคล วิธีการเช่นนี้ส่งผลกระทบต่อความเดือดร้อนแก่บุคคล ยากจนเป็นอย่างยิ่ง

การเก็บภาษีในสังคมล้านนา เดิมทีเคยมีการเก็บภาษีเป็นสิ่งของมิได้เสียเป็นเงิน เช่น ราษฎรทำนาใช้พันธุ์ข้าวเปลือก 1 ต่าง (1.5 ถัง) ต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ 2 ต่าง เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว

เมื่อรัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงิน รัชูปการ พ.ศ. 2462 แล้วการเกณฑ์แรงงานจึงยกเลิก ถ้าเกณฑ์แรงงานต้องจ่ายค่าจ้าง ยกเว้นการสร้างฝาย ซ่อมแซมฝาย การขุดเหมือง ลอกลำเหมือง แก่เหมือง ฝาย สามารถระดมแรงงานให้ผลิตเปลี่ยนเวรช่วยกันได้ เพราะการจัดสรรน้ำเกิดประโยชน์ต่อเกษตรกรโดยตรง

2.2 เทคนิคในการผลิต

เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศของภาคเหนือ ประกอบด้วยทิวเขาเรียงขนาน เป็นแนวยาวกับเส้นลองจิจูดจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ระหว่างทิวเขามีที่ราบหุบเขา ซึ่งเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของประชาชน เนื่องจากพื้นที่บริเวณหุบเขามีความลาดเท เมื่อฝนตกกระแสน้ำจึงไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำตามแรงดึงดูดของโลกอย่างรวดเร็ว ประชาชนในภาคเหนือจึงต้องสร้างฝาย เพื่อกั้นกระแสน้ำให้อ่อนลงขึ้นด้านหลังฝายให้น้ำไหลเข้าสู่คลองส่งน้ำหรือเหมือง ซึ่งขุดต่อจากแม่น้ำหรือลำธารผ่านพื้นที่ทำการเกษตรกรรม ลักษณะการสร้างเหมืองฝาย มีใช้ กระทำกันเฉพาะในเขตภาคเหนือของประเทศไทยเท่านั้น ในเขตสิบสองปันนาของพม่าไทยลื้อ ในมณฑลยูนนานภาคใต้ของจีน บริเวณหุบเขาในภาคเหนือของคาบสมุทรอินโดจีน และบริเวณเขตมรสุมในประเทศอินเดีย จีน ตลอดจนกลุ่มประเทศในเอเชียอาคเนย์ ก็ใช้ระบบการชลประทานเช่นนี้ด้วย

การสร้างเหมืองฝายเพื่อการชลประทานในภาคเหนือ ได้เกิดขึ้นไม่น้อยกว่า 1,000 ปีล่วงมาแล้ว ทั้งนี้ได้ปรากฏหลักฐานว่า ในขณะที่พระยาละโว้จกราช บรรพบุรุษของพ่อขุนมั่งรายสร้างเมืองเงินยาง (จังหวัดเชียงราย) เป็นราชธานีใน พ.ศ. 1181 ก็ได้ประกาศให้ราษฎร | สร้างเรียก สวนไร่ นา และเหมืองฝาย นอกจากเหมืองฝายแล้ว ชาวนาในภาคเหนือยังรู้จักสร้าง รั้วหัดวิดน้ำ เพื่อใช้ในการเกษตรกรรมอีกด้วย (มั่งรายศาสตร์, 2521:35-37) ความเชื่อเกี่ยวกับฝายก็เช่นเดียวกับนา ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีผีฝายประจำอยู่ที่ฝาย จึงต้องสร้างหอบูชาผีฝาย และใครทำลายมีความผิดต้องเสียค่าปรับ หรือสร้างฝายขึ้นใหม่

การสร้างฝายเป็นหน้าที่ของชาวนาในภาคเหนือทุกคน ต้องร่วมแรงร่วมใจกันกระทำ เมื่อถึงฤดูกาลก่อนทำนา ชาวนาก็จัดเตรียมเสาไม้ ไม้ไผ่ กิ่งไม้ ใบไม้ กรวด และทราย ไว้เพื่อสร้างฝาย ในครั้งแรกชาวนาต้องตอกเสาไม้ให้ห่างกันพอสมควร ขวางลำน้ำไว้ นำไม้ไผ่มาตอกติดกับเสาแล้วกรุด้วยไม้ไผ่ติดกับโครง พร้อมกับอัดกิ่งไม้ ใบไม้ และกรวด ทราย ลงในคอกให้เต็ม วัสดุดังกล่าวแล้วได้กั้นขวางกระแสน้ำ ทำให้น้ำด้านหลังฝายอ่อนลงขึ้น แล้วไหลเข้าสู่เหมืองซึ่งขุดผ่านทุ่งนา เพื่อป้องกันมิให้ฝายต้องพังทลาย เนื่องจากแรงดันของกระแสน้ำ ชาวนาจึงไม่สร้างสันฝายให้สูง

เกินไป ทั้งนี้เพื่อระบายน้ำให้ไหลผ่านสันฝายได้ แต่เนื่องจากวัสดุที่ใช้ทำฝายไม่มีความคงทนเท่าที่ควร จึงต้องมีการซ่อมแซม หรือ สร้างฝายทุก ๆ ปี โดยการใช้แรงงานและวัสดุจากชาวนาซึ่งต้องร่วมแรงร่วมใจกันอย่าง จริงจัง บุคคลใดมิได้สร้างเหมืองฝาย แล้วยังขโมยน้ำจากเหมืองซึ่งถือว่าเป็นกรรมสิทธิ์ของส่วนรวม มีความผิดต้องถูกปรับไหมหรือถ้าไม่เช็ดหลายมีการขโมยน้ำเหมืองอีก จับได้ ถูกกรมทำร้ายร่างกายบาดเจ็บหรือถึงแก่ความตาย ผู้ทำร้ายก็ไม่มีผิด (กฎหมายพระเจ้ามังราย, 2517:35-38)

กฎหมายเกี่ยวกับการทำนา เช่นนา เหมือง ฝาย หลุก ได้ปรากฏหลักฐานจารึกอยู่หลายฉบับ เช่น มังรายศาสตร์ (2521) ฉบับเรียบเรียงโดย ดร.ประเสริฐ ณ นคร กฎหมายมังรายศาสตร์ ฉบับนายศักดิ์ รัตนชัย กฎหมายนี้จารึกไว้ประมาณพ.ศ. 2349 (ศักดิ์ รัตนชัย, ม.ป.ป.) มังรายศาสตร์ ฉบับวัดหมื่นเงินกอง คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ (2518) เกี่ยวกับการตัดสินคดีความหลายเรื่อง เช่น การค้าขายเมียง การปันฝาย การกู้เงิน และเรื่องหลุก ฝาย เหมือง ฯลฯ

กฎหมายกล่าวว่า “ผู้ใดไปแพล้มฝายหลุก ทานเสียหื้อมันแบ่งแทน หรือมันแบ่งบได้ ฝายใหญ่เอาค่า แอ เงิน ฝายน้อย 52 เงิน” (คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ, 2518:36)

จากกฎหมายฉบับนี้ ถ้าผู้ใดล่องแพแล้วชนฝายหลุก (ระหัดวิดน้ำ) ต้องสร้างให้เหมือนเดิมหรือจ่ายค่าปรับ

เรื่องราวคดีต่างๆ และหลักกฎหมายใน “คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ เป็นลักษณะการวินิจฉัย และการตัดสินคดีความในระหว่างพ.ศ. 1900-2030 (คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ, 2518:2)

ระบบการจัดสรรน้ำในลำนนา หรือภาคเหนือ โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบเหมือง ฝาย หลุก และความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบมีสิทธิถือครอง ต้องเสียค่าเช่า ส่งส่วย และถูกเกณฑ์แรงงาน รัชใช้ชาติโดยการเป็นทหาร มีมาตั้งแต่โบราณ และมีรากฐานมาจนถึงปัจจุบัน

ในปีพ.ศ. 2398 ประเทศไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ สนธิสัญญาฉบับนี้คือจุดเริ่มต้นของการเกิดระบบเศรษฐกิจทุนนิยมขึ้นในประเทศไทย สำคัญอย่างหนึ่งคือให้สยามหรือประเทศไทยยกเลิก “การซื้อขายสินค้าแบบผูกขาดของหลวง (Royal Monopoly) คือให้ยกเลิกการค้าขายกับต่างประเทศโดยผ่านกรมพระคลังสินค้า ซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลาง หรือค้าขายผ่านรัฐบาลสยาม อนุญาตให้พ่อค้าชาวอังกฤษ หรือคนในบังคับอังกฤษ ค้าขายกับพ่อค้าคนไทยได้อย่างเสรี

การเปลี่ยนแปลงระบบการค้าในสยามในปีพ.ศ. 2398 มิได้กระทบต่อหัวเมืองในลำนนาโดยตรง เพราะอาณาจักรลำนนาเป็นประเทศราช มีสิทธิในการบริหารกิจการภายในด้านเศรษฐกิจการค้า กฎหมาย หรือจารีตประเพณีต่างๆ ได้อย่างเสรี อย่างไรก็ตาม อังกฤษหลังจากปกครองพม่าในปีพ.ศ. 2367 ก็ได้ทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ในพ.ศ. 2416 และขยายตัวทางการค้าเข้าสู่ภาคเหนือ อังกฤษต้องการประกอบธุรกิจป่าไม้สักในภาคเหนือ และส่งสินค้าจากผลผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาจำหน่าย เช่น ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด เทียนไข เสื้อผ้าสำเร็จรูป เครื่องจักรกลขนาดเล็ก ฯลฯ

ระบบการผลิตเพื่อยังชีพ หรือเพื่อเลี้ยงตัวเองทำให้ชาวนาไม่สามารถหาเงินมาตอบสนองความต้องการในการขายสินค้าของอังกฤษได้ตามเป้าหมาย

ในปีพ.ศ. 2427 รัฐบาลสยามเริ่มนำกฎหมายระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้าล้าหน้าไทยมากยิ่งขึ้น ได้มีการเลิกทาส (พ.ศ. 2454) เลิกไพร่ (พ.ศ.2457) เพื่อให้เกิดแรงงานเสรี และสร้างปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เช่น การรถไฟ ถนน การโทรเลข การชลประทาน เริ่มจากส่วนกลางที่ใกล้เคียงเมืองหลวง แล้วขยายออกสู่หัวเมืองตลอดระยะเวลาตั้งแต่พ.ศ. 2417 -2475 ในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รัฐบาลสยามได้เปลี่ยนแปลงและพัฒนาทั้งระบบการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตามแบบอย่างประเทศตะวันตก หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย แนวคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแบบตะวันตกก็ได้สืบสานต่อยอดอย่างต่อเนื่อง

ในระยะเวลาที่รัฐบาลไม่สามารถจัดสร้างระบบการชลประทานในภาคเหนือได้ แต่ระบบการผลิตข้าวในภาคเหนือได้เริ่มเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภค เป็นระบบการผลิตเพื่อขาย หลังจากทางรถไฟถึง สถานีนครลำปาง และเชียงใหม่แล้ว ความจำเป็นในการขายเนื้อที่ทำกรเพาะปลูกข้าวมีมากขึ้นควบคู่กับการสร้างระบบ เขื่อน ฝาย เพื่อการชลประทาน

การจัดสรรน้ำ เป็นหัวใจสำคัญของการเกษตรในภาคเหนือ ดังนั้นการบุกเบิกที่นา จึงเริ่มต้นจากการขุดเหมือง เพื่อดึงน้ำเข้าสู่ที่นา และสร้างฝายกั้นน้ำให้ล้นเอ่อเข้าสู่ลำเหมืองใหญ่ เหมืองซอย ผ่านระบบประตูน้ำเข้าสู่ นา สวน การจัดสรรน้ำในสมัยที่อำนาจการปกครองขึ้นอยู่กับเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ก่อนพ.ศ. 2442 เจ้าผู้ครองนครในสถานภาพของเจ้าของแผ่นดิน จะอนุญาตให้ผู้บุกเบิกที่นา ส่วนมากเป็นคนจีน เช่น หลวงอนุสารสุนทร (พ.ศ. 2410-2477) หรือหลังพ.ศ. 2442 ซึ่งอำนาจการปกครองขึ้นอยู่กับข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑล หรือข้าราชการส่วนภูมิภาคในเมืองนั้นๆ ผู้บุกเบิกที่นาก็ต้องขออนุญาตเพื่อนำชาวบ้านขุดเหมือง สร้างฝาย แล้วแบ่งที่นาให้แก่ชาวบ้านผู้ร่วมบุกเบิกในเขตอำเภอสันป่าตองปัจจุบัน เช่น การบุกเบิกที่นา และจัดสรรน้ำของนายวรศักดิ์ นิมานันท์ (เซ่งฮี้ นิยมแสงเฮง พ.ศ. 2461-2533) (วรศักดิ์ นิมานันท์, 2562) และนายสีหมื่น วณีสอน (สีหมื่น วณีสอน, 2562)

ชาวจีนซึ่งร่ำรวยในภาคเหนือก็ขออนุญาตจากรัฐบาลจัดสร้าง เขื่อน ฝาย และบุกเบิกที่นาเพิ่มขึ้นโดยใช้แรงงานของชาวนาในท้องถิ่น ชาวนาได้รับผลตอบแทนเป็นที่นา ประมาณ คนละ 5 ไร่ ในการร่วมมือกับคนจีน สำหรับชาวจีนผู้ลงทุนก็ได้รับผลตอบแทนโดยการ ได้ที่นาสำหรับให้ชาวนาเข้าทำการเพาะปลูก และเรียกเก็บเงินค่าน้ำจากชาวนาในการใช้น้ำเหมือง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ.9/9) บางครั้งชาวจีนเก็บค่าน้ำแพงเกินไป ชาวนาจึงได้สร้างเหมือง ฝายขึ้นเองแข่งขันกับชาวจีน เช่น กรณีของเงินแดงขุดเหมือง ในท้องที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อให้ชาวนาได้น้ำจากเหมืองทำการเพาะปลูก เงินแดงเรียกเก็บค่าน้ำจาก ชาวนา เป็นอัตราข้าวเปลือกไร่ละ 4 ตาง (ประมาณ 6 ถัง) ซึ่งเป็นอัตราที่แพงมากเกินไป ชาวนาจึงสร้างฝาย

แล้วขุดเหมืองแข่งขันกับจีนแดง ทำให้น้ำเหมืองของ จีนแดงแห้งขอด ต้องเลิกลัมกิจการ (ชุ่ม ศรี, สัมภาษณ์)

พ่อค้าจีนอีกคนหนึ่งซึ่งค้าขายระหว่างเชียงใหม่กับมะละแหม่ง และทำธุรกิจหลายอย่างใน เชียงใหม่ คือ นายสุนธีร์ ชูติมา หรือหลวงอนุสารสุนทร (พ.ศ. 2410-2477) ก็เป็นผู้บุกเบิกที่นาใน เชียงใหม่และภาคเหนือโดยการขออนุญาตจากเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่แล้วนำราษฎรมาสร้างเหมือง ฝาย และที่นา เมื่อสร้างเหมือง ฝาย เสร็จก็แบ่งที่นาให้ราษฎรผู้บุกเบิกส่วนหนึ่ง (กิมฮ้อ นิมมานเหมินทร์, สัมภาษณ์)

เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และเชื้อสายก็ใช้สถานภาพและกฎหมายในการสร้างเหมือง ฝาย บุกเบิกที่นา เช่นเดียวกัน ดังนั้น “นาเจ้า” จึงมีอยู่ในเขตดอยสะเก็ด หางดง สันป่าตอง อำเภอ เมือง และอำเภออื่นๆ

ในเขตอำเภอสันป่าตอง ปัจจุบันนี้ พลตรีเจ้าแก้วนวรัฐ (พ.ศ. 2405-2482) เจ้าผู้ครองนคร เชียงใหม่องค์ที่ 9 แห่งราชวงศ์ทิพย์จักร ได้บุกเบิกที่นาในเขต อำเภอสันป่าตอง แล้วสร้างฝาย ลำเหมือง เพื่อทดน้ำเข้านา จำนวนประมาณ 500 ไร่ พลตรีเจ้าแก้วนวรัฐ ได้สร้างวัดศรีนวรัฐ (ทุ่งเสี้ยว) ปัจจุบันอยู่ในเขตหมู่ที่ 3 ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ และสร้าง คู่ม (วังเจ้า) ที่หน้าวัดศรีนวรัฐ

ภาพที่ 5.1 รูปวัดศรีนวรัฐ (ทุ่งเสี้ยว)
ที่มา : ถ่ายภาพโดย ชูลิทธิ ชูชาติ

ภาพที่ 5.2 รูปคุ่มเจ้าแก้วนรรัฐ
ที่มา : ถ่ายภาพโดย ชุติทธิ์ ชูชาติ

เชื้อสายเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ที่มีที่นาอยู่ในเขตอำเภอหางดง และสันป่าตอง ต้องประทับช้างเพื่อมาตรวจนา และเก็บส่วยข้าวเปลือก ขบวนช้างต้องผ่านลำน้ำในเขตอำเภอหางดง ลำน้ำสายนี้จึงเรียกว่าห้วยแม่ต้าช้าง (แม่ท่าช้าง) แล้วเรียกอำเภอหางดงในอดีตว่า แหวงแม่ต้าช้าง หมายถึงบริเวณที่ช้างเดินข้ามลำน้ำไป กลับ ระหว่างเชียงใหม่กับสันป่าตอง

นี่คือตัวอย่างการจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรก่อนพ.ศ. 2476 ซึ่งต้องอาศัยโครงสร้างส่วนบน คือ อำนาจอรัฐ ได้แก่ ผู้ปกครอง กฎหมาย และแบบของการผลิตก่อให้เกิดพลังในการผลิต และความสัมพันธ์ในการผลิตแบบปกครอง ควบคุม สำนึกบุญคุณ ส่งส่วย และเกณฑ์แรงงาน

การส่งเสริมด้านการชลประทาน การชลประทานในภาคเหนือ ก่อน พ.ศ. 2475 ชาวนาใช้วิธีการช่วยเหลือตัวเองในการสร้าง เหมือง ฝาย เพื่อ ใช้น้ำในการทำนาผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง แต่หลังจากที่ได้เปิดกิจการเดินรถไฟสายเหนือ ถึงสถานีนครลำปาง ในปี พ.ศ. 2459 และถึงสถานี เชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2464 และได้ เริ่มสร้างถนนเชื่อมระหว่าง จังหวัดลำปางกับจังหวัดเชียงราย ในปี พ.ศ. 2457 แล้ว การผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อขาย มีการขยายพื้นที่ เพาะปลูก เพิ่มขึ้น ความจำเป็นต้องมีระบบการชลประทานขนาดใหญ่เพื่อใช้ในการเพาะปลูกจึงมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ในปี พ.ศ. 2456 เซอร์ โทมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญ การชลประทานของรัฐบาลอังกฤษประจำประเทศไทย ได้เสนอโครงการ ชลประทานในเขตภูเขาที่ จังหวัดลำปางครอบคลุมพื้นที่ 40,000 ไร่ (สุนทรี อาสะโวทย์, 2521:94-96) ขึ้นเป็นครั้งแรกแต่ไม่ได้ รับการอนุมัติจากรัฐบาล เนื่องจากไม่มีงบประมาณ ในปี พ.ศ. 2465 กรมทอน้ำ (กรมชลประทาน) ได้เสนอโครงการชลประทานในภาคเหนือเป็นเงินงบประมาณ 31,200,000 บาท แต่ก็ไม่ได้รับอนุมัติ

จากรัฐบาลอีกเนื่องจากเหตุผลเช่นเดียวกัน ในปี พ.ศ. 2470 กรมชลประทานได้เสนอโครงการชลประทานในภาคเหนือแถบลุ่มแม่น้ำปิง จังหวัดเชียงใหม่ การเสนอครั้งนี้ได้รับการอนุมัติจากรัฐบาลตั้งนั้นในปี พ.ศ. 2471 จึงได้เริ่มก่อสร้างฝายกั้นแม่น้ำปิง ในอำเภอ แม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ แล้วขุดคลองส่งน้ำ เพื่อหล่อเลี้ยงที่ดินซึ่งใช้ทำการเพาะปลูกประมาณ 70,000 ไร่ เนื่องจากมีงบประมาณจำกัด โครงการนี้จึงดำเนินอย่างล่าช้า และสร้างเสร็จ ใน พ.ศ. 2479 นับเป็นโครงการแรก และโครงการเดียว ที่รัฐบาลได้จัดสร้างระบบการชลประทานช่วยเหลือ ชาวนาในภาคเหนือในระยะแรกเริ่ม (กรมชลประทาน, 2520:2-7)

ระบบชลประทานดังกล่าวแล้ว คือ โครงการชลประทานแม่แตง คลองส่งน้ำเริ่มตั้งแต่ฝายแม่แตง ผ่านอำเภอแม่แตง อำเภอแมริม อำเภอเมือง อำเภอหางดง อำเภอสันป่าตอง แล้วลงสู่ลำน้ำปิงที่ตำบลท่าวังพร้าว อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอสันป่าตอง จึงมีพื้นที่รับน้ำเขตชลประทาน และพื้นที่รับน้ำนอกเขตชลประทาน

3. การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรในปัจจุบัน พ.ศ. 2476-2562

ในปีพ.ศ. 2476 หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย (พ.ศ. 2475) 1 ปี รัฐบาลจึงได้ประกาศยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศ โดยตราพระราชบัญญัติการบริหารราชการส่วนภูมิภาค พุทธศักราช 2476 ขึ้น และนับจากนั้นจังหวัดก็ได้กลายเป็นเขตการปกครองภูมิภาคของประเทศไทยที่มีระดับสูงสุดภายในจังหวัดนั้นๆ ในด้านการชลประทานพ.ศ. 2479 โครงการชลประทานแม่แตง ซึ่งได้รับการอนุมัติการก่อสร้างฝาย และคลองส่งน้ำ ตั้งแต่พ.ศ. 2471 ได้สร้างเสร็จและสามารถใช้น้ำเพื่อการเกษตรได้ พื้นที่บางส่วนของอำเภอสันป่าตอง เช่น ตำบลน้ำบ่อหลวง ตำบลบ้านแม่ ตำบลยู่หวา ตำบลบ้านกลาง และตำบลท่าวังพร้าว จึงอยู่ในเขตชลประทาน แต่พื้นที่บางส่วนของตำบลเหล่านี้อยู่นอกเขตชลประทาน ดังได้จำแนกมาแล้วในบทที่ 4

การจัดสรรน้ำในเขตพื้นที่นอกเขตชลประทาน ยังคงใช้น้ำฝน และน้ำท่าซึ่งเกิดจากแม่น้ำขาน และแม่น้ำว้าง การผลิตข้าวในระบบทุนนิยม เป็นการผลิตข้าวเพื่อขาย และการส่งออกต่างประเทศ ข้าวเป็นสินค้าออกอันดับ 1 ของไทย ในอดีต เมื่อทางรถไฟสายเหนือขยายถึงเชียงใหม่ พ.ศ. 2464 และได้สร้างทางรถยนต์ ทางเกวียน เชื่อมระหว่างอำเภอเมืองเชียงใหม่ กับอำเภอต่างๆ ทำให้การขนส่งสะดวกขึ้น จึงเกิดการขยายตัวในการผลิตข้าวเพื่อขาย ในเขตพื้นที่นอกเขตชลประทาน อำเภอสันป่าตอง และอำเภออื่นๆ

การจัดสรรน้ำเพื่อสร้างฝาย เหมือน ในการบุกเบิกที่นาที่ขยายตัวเพิ่มขึ้นจากสมัยก่อนที่เคยบุกเบิกมาแล้ว ได้มีบุคคลสำคัญที่ขออนุญาตทางราชการโดยถูกต้องตามกฎหมายบุกเบิกที่นา หลังปี พ.ศ. 2476 ตัวอย่างเช่น นายสีหะมัน วนีสอน (พ.ศ. 2431-2519) ได้ระดมชาวบ้านสร้างฝายท่าบ่อเย็น กั้นแม่น้ำขาน แล้วขุดเหมืองเจ้าสีหะมัน ตั้งแต่ตำบลบ้านแม่ ผ่านตำบลยู่หวา และตำบลทุ่งสะโตก

ลำเหมืองเจ้าสีหะมัน ลึก 8 เมตร มีความยาวมากกว่า 20 กิโลเมตร ใช้กำลังชาวบ้านวันละ 3,000 คน ขุดเป็นเวลา 6 เดือน เกิดพื้นที่รับน้ำเพื่อการเกษตรประมาณจำนวน 20,000 ไร่

ในปัจจุบันลำเหมืองเจ้าสีหมื่น ยังคงใช้น้ำเพื่อการเกษตรในพื้นที่นอกเขตชลประทาน และได้ขุดลอกเหมืองเป็นประจำ ในปีพ.ศ. 2562 ได้ขุดลอกเหมือง เจ้าสีหมื่นตลอดลำเหมือง ด้วยรถขุดแทนแรงคน

ภาพที่ 5.3 รูปเหมืองเจ้าสีหมื่น ตำบลทุ่งสะโตก
ที่มา : ถ่ายภาพโดย ชูลิทธิ์ ชูชาติ

ในพื้นที่นอกเขตชลประทานตำบลน้ำบ่อหลวง ตำบลบ้านแม ยังมีเหมืองหลวง ซึ่งขุดมาก่อนเหมืองเจ้าสีหมื่น เหมืองหลวงเกิดจากฝายเกาะไม้ต้น กั้นแม่น้ำขาน แล้วขุดเหมืองหลวงผ่านตำบลบ้านแม ตำบลน้ำบ่อหลวง ตำบลยุหว่า ตำบลสันกลาง ตำบลทุ่งด้อม ตำบลแม่ก้า และตำบลมะขามหลวง ก่อนสร้างฝายคอนกรีตเกาะไม้ต้น พ.ศ. 2540 กำนันตำบลบ้านแม เป็นหัวหน้าเหมืองฝายโดยตำแหน่ง ต้องประกาศเชิญชวนชาวบ้านผู้ใช้น้ำ 4 ตำบล คือ ตำบลบ้านแม ตำบลน้ำบ่อหลวง ตำบลยุหว่า ตำบลสันกลาง ไปตีฝายหรือซ่อมแซมฝายทุกๆ ปี ก่อนฤดูการทำนา (กลุ่มเหมืองฝายตำบลยุหว่า, สัมภาษณ์)

การซ่อมแซมฝายเกาะไม้ต้น ก่อนพ.ศ. 2540 ต้องกระทำทุกปี ก่อนฤดูการทำนา ประมาณเดือน 7 ของภาคเหนือ (เมษายน) กำนันตำบลบ้านแมจะประกาศผ่านทางแก่เหมืองใน 4 ตำบล ให้ชาวบ้านมาระดมกำลังสร้างฝายเกาะไม้ต้น กั้นลำน้ำขาน ชาวบ้านจะเตรียมหลักไม้อาจเป็นไม้ไผ่ ไม้อื่นๆ ในเขตรบบนิเวศป่าไถ่บ้าน คนละ 10-20 หลัก เพื่อปักขวงลำน้ำ นอกจากนี้ชาวบ้านต้องเตรียม “ลูกจะเข้” คือ ไม้ขวงลำน้ำ อาจเป็นกิ่งไม้มัดรวมกันเป็นมัดๆ หรือกิ่งไม้อื่นก็ได้ การทำงานทำพร้อมกันทุกหมู่บ้าน แต่แบ่งพื้นที่รับผิดชอบออกเป็นช่องๆ ตามความยาวของฝายที่ขวงลำน้ำ การระดมกำลังสร้างฝายสามารถสร้างเสร็จภายใน 1 วัน ดังนั้น 1 ปี จึงมีการระดมกำลังคนสร้างหรือซ่อมแซมฝายเดิมปีละ 1 ครั้ง ครั้งละ 1 วัน (กลุ่มเหมืองฝายตำบลยุหว่า, สัมภาษณ์)

เหมืองหลวง ก็มีลำเหมืองแยกออกไปยังพื้นที่ในหมู่บ้านต่างๆ เช่น เหมืองป่าจู้ แยกไปทางทิศใต้ของตำบลยุหว่า ผ่านหมู่ 7 บ้านใหม่ม่วงก่อน หมู่ 9 บ้านต้นผึ้ง และหมู่ 12 บ้านดอนตัน นอกจากนี้ยังมีลำเหมืองเจ้าน้อย เหมืองแม่กุ่ม ซึ่งขุดขึ้นเพื่อใช้น้ำในการเกษตร ชื่อลำเหมืองหลวง เหมืองเจ้าน้อย คือชื่อบรรดาศักดิ์ของเครือญาติเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ดังนั้นที่ดิน ฝัมนาเหล่านี้ ก็ถูกบุกเบิกโดย อำนาจของเจ้าหลวงแห่งนครเชียงใหม่

ภาพที่ 5.4 รูปเหมืองหลวง
ที่มา: ถ่ายภาพโดยชูสิทธิ์ ชูชาติ

นอกจากช่วยกันซ่อมแซม หรือสร้างฝายทุกๆ ปีแล้ว ยังต้องระดมกำลังกัน “ร้องเหมือง” หรือขุดลอกเหมืองก่อนฤดูการทำนาประมาณเดือน 8 หรือเดือน 9 เหนือ (พฤษภาคม-มิถุนายน) เป็นประจำทุกปี ปีละ 1 วัน โดยการแบ่งชาวบ้านผู้ใช้น้ำเหมืองขุดลอกเหมืองในพื้นที่รับน้ำของตนเอง การระดมกำลังกันขุดลอกเหมืองใช้เวลาปีละ 1 วัน เมื่อขุดลอกเหมืองเสร็จแล้วก็จะทำพิธีไหว้ผีฝายในเดือน 9 เหนือ (มิถุนายน) ที่หัวฝายจะมีหอผีฝายประจำทุกฝาย

ภาพที่ 5.5 หอผีฝาย
ที่มา: ถ่ายภาพโดยชูสิทธิ์ ชูชาติ

การจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร ยึดฝาย เหมือง ตามสายน้ำเป็นหลัก มิได้แบ่งตามเขตการปกครองส่วนท้องถิ่นที่แยกออกเป็นอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ฝาย และเหมือง เชื่อมต่อระหว่างอำเภอ และตำบล ดังนั้นหัวหน้าเหมืองฝาย จึงมีไ้กำนัน หรือผู้ใหญ่บ้าน หัวหน้าเหมืองฝาย ต้องถูกคัดเลือกจากกลุ่มชาวบ้านผู้ใช้เหมืองฝายเดียวกัน ดังนั้นหัวหน้าเหมือง ฝาย อาจเป็นกำนัน (แคว้น) ผู้ใหญ่บ้าน (พ่อหลวง) หรือชาวบ้านที่มีบารมี ชาวบ้านนับถือก็ได้ ตัวอย่างการบริหารจัดการน้ำฝายขุนคง

ฝายขุนคง ฝายขุนคงเป็นฝายกันแม่น้ำว้าง ตามประวัติกล่าวว่า สร้างโดยขุนคง ไม่ปรากฏปีในการสร้างในเวลานี้ พญาพรหม เป็นหัวหน้าฝายคนแรก ต่อมานายบุญจุม ทาวงค์ (พระปอบัน ฤาษี) ดำรงตำแหน่งหัวหน้าเหมืองฝาย 4 สมัย (ในปัจจุบันนายบุญจุม ทาวงค์ บำเพ็ญตนเป็นฤาษี อยู่ที่สำนักฤาษี ใกล้อ่างเก็บน้ำห้วยมะนาว ตำบลบ้านกาด อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่) ต่อจากนั้น กำนันเจริญ บุญยะชัยชนะ ดำรงตำแหน่งหัวหน้าเหมืองฝาย 5 สมัย (ข้อมูลป้ายประชาสัมพันธ์ที่ทำการฝายขุนคง)

ภาพที่ 5.6 ฝายขุนคอง
ที่มา: ถ่ายภาพโดยชูสิทธิ์ ชูชาติ

ฝายขุนคอง กั้นแม่น้ำวาว ตำบลทุ่งสะโตก ทำให้เกิดเหมือง ซึ่งใช้น้ำฝายขุนคองในเขตตำบลทุ่งปี ตำบลบ้านกาด ตำบลดอนเปา อำเภอแม่วาว จังหวัดเชียงใหม่ และหมู่ที่ 1, 2, 3, 4, 5, 6 และ 11-12 ของตำบลทุ่งสะโตก ยกเว้นหมู่ที่ 7, 8, 9 และ 10 ใช้น้ำฝายท่าสา หมู่ที่ 10 และ 11 บางส่วนใช้น้ำฝายบุโล่ ฝายเหล่านี้กั้นแม่น้ำวาวอยู่ในเขตตำบลทุ่งสะโตก ตำบลทุ่งสะโตก ใช้น้ำจากฝายแม่น้ำวาวอย่างเดียว (กลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำ ตำบลทุ่งสะโตก, สัมภาษณ์)

ตำบลทุ่งสะโตก ก่อนพ.ศ. 2515 มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์ “เจ้าแก้วนารัฐ” ยังเคยมีที่นาอยู่ที่ตำบลทุ่งสะโตกประมาณ 400-500 ไร่ ปัจจุบันขายหมดแล้ว

การซ่อมแซมหรือสร้างฝายเขตลุ่มแม่น้ำวาวก็คล้ายกับแม่น้ำขาน คือ ชาวนาที่ใช้น้ำฝายเดียวกันก็ช่วยกัน “ตีฝาย” หรือสร้างฝาย โดยมีคำสั่งจากหัวหน้าเหมืองฝายว่า ในเดือน 7 (เมษายน) ก่อนวันสงกรานต์จะสร้างฝาย ดังนั้น ชาวบ้านทุกคนต้องเตรียมไม้หลักไผ่ 5 เล่ม “จะเข้” ไม้ขวางไผ่ 1 มัด แบ่งหน้าที่กันฝายช่วงละ 1-2 เมตร

ชาวบ้านต้องนำอุปกรณ์ เช่น “ค้อนหน้าแว่น” (ค้อนสำหรับตอกหลักไม้) มีด จอบ เสียมอาหารไปเอง แล้วช่วยกันสร้างฝายให้เสร็จภายใน 1 วัน ต่อจากนั้นแก้มืองก็จะนัดหมายชุดลอกเหมืองฝาย เพื่อดึงน้ำเข้านาในเดือน 8 หรือเดือน 9 เพื่อเตรียมพร้อม ในการจัดสรรน้ำในการทำนา

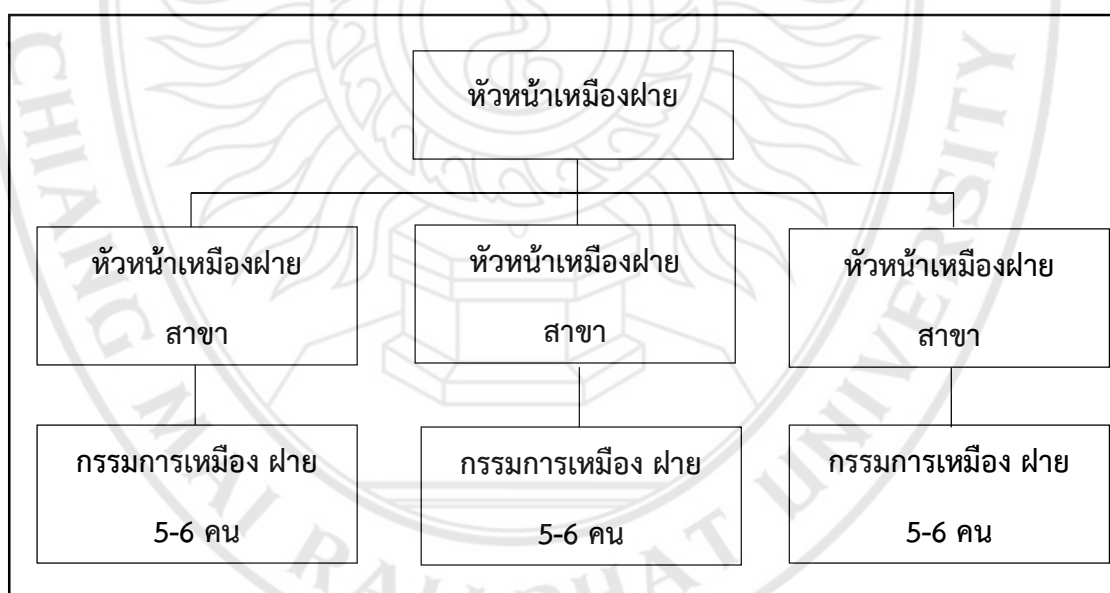
หัวหน้าเมืองฝายส่วนมากเป็นกำนัน หรือผู้มีบารมี ค่อนข้างมีทรัพย์สินสมบัติ ที่ดิน ที่นา ดังนั้นหัวหน้าเมืองฝายในสมัยก่อนจึงมีทั้งได้รับค่าตอบแทนเป็นข้าวเปลือก หรือไม่รับค่าตอบแทน (กลุ่มเมืองฝาย ตำบลยุหว่า, สัมภาษณ์)

จากการสัมภาษณ์นายแสง จินะ โดยผู้วิจัยเมื่อปีพ.ศ. 2522 ได้อธิบายการแบ่งผลประโยชน์ให้นายเมืองฝายว่า

“การทำนาใช้น้ำจากลำน้ำขาน มีเจ้าสีหมื่น (นายสีหมื่น วณีสอน) เป็นนายฝาย ชาวนาต้องช่วยกันซ่อมแซมฝายทุกปี ชาวนาต้องแบ่งข้าวให้นายฝายตามแต่ตกลงกันว่าได้ข้าวมากหรือน้อย เช่น ได้ข้าวธรรมดาแบ่งให้นายฝายไร่ละครึ่งถึง แต่ถ้าปีไหนข้าวได้ผลดีอาจแบ่งให้มากกว่า” (แสง จินะ, สัมภาษณ์)

ในปัจจุบันค่าตอบแทนแก่เมือง ฝาย เปลี่ยนจากสิ่งของคือข้าวเปลือกเป็นเงินตรา แต่อัตราแต่ละพื้นที่ใช้น้ำไม่เหมือนกัน เช่น เก็บค่าน้ำไร่ละ 10 บาทให้แก่กรรมการบริหารเมือง ฝาย หรือไร่ละ 15 บาท แต่พื้นที่บางส่วนมากเก็บไร่ละ 10 บาท (กลุ่มเกษตรและนายเมือง ฝาย ตำบลทุ่งสะโตก และตำบลยุหว่า, สัมภาษณ์) สำหรับในพื้นที่ชลประทานเก็บไร่ละ 15 บาท มอบให้กรรมการเมืองฝาย 10 บาท เหลืออีก 5 บาทชลประทานเก็บไว้ใช้จ่ายในกิจกรรมเมืองฝาย (นงเยาว์ กันธศรี นายเมือง ฝาย และกลุ่มเกษตรบ้านดอนตัน, สัมภาษณ์)

ระบบการบริหารเมือง ฝาย สรุปได้ดังนี้

ภาพที่ 5.7 ระบบการบริหารเมืองฝายในปัจจุบัน

ที่มา: สรุปโดย ชุติธธิ์ ชูชาติ

เมื่อเกิดระบบการชลประทานหลวงควบคู่กับระบบการชลประทานราษฎร์ ซึ่งมีมาตั้งแต่โบราณ ประกอบกับระบบทุนนิยม และปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เช่น ไฟฟ้า ถนน การสื่อสาร ยังไม่ขยายเข้าสู่อำเภอรอบนอกของเชียงใหม่ รวมทั้งอำเภอบ้านแม และแม่วาง หรืออำเภอสันป่าตองในปัจจุบัน ดังนั้นระหว่างพ.ศ. 2475-2515 ประชาชนในเขตอำเภอสันป่าตองก็ยังยึดอาชีพทำนาเป็นหลัก และปลูกพืชผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์ ในลักษณะการผลิตแบบดั้งเดิม ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และการเกษตรทฤษฎีใหม่ ระบบการผลิตดังกล่าวแล้ว ยังไม่ก่อให้เกิดปัญหา และคงสืบสานระบบการชลประทานแบบดั้งเดิมไว้ได้ แต่ก็มีพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ เพาะปลูกหลังฤดูกาลทำนา เช่น ยาสูบ ถั่วเหลือง ลำไย ฯลฯ ทั้งนี้เพราะตลาดต้องการและระบบการชลประทานดี จึงทำให้อำเภอสันป่าตอง “เป็นอู่ข้าวอู่น้ำ”

หลังจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) ผ่านพ้นไปแล้ว อำเภอสันป่าตองได้รับการพัฒนาด้านการสร้างถนน ไฟฟ้า และสาธารณูปโภคอื่นๆ การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจในระบบการผลิตเพื่อขาย และการขยายถนนเข้าสู่ชนบทผ่านทุ่งนา อู่ข้าว อู่น้ำ มากขึ้น ทำให้เกิดการถือครองที่ดินเปลี่ยนไปจากชาวนาสู่อาชีพพ่อค้า นายทุน พื้นที่นาได้เปลี่ยนเป็นอาคารพาณิชย์ บ้านจัดสรร สวนลำไย และพืชผลอื่นๆ วัฒนธรรม ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพราะมีโทรศัพท์เข้าสู่หมู่บ้าน

ดังนั้นระหว่างปีพ.ศ. 2515-2540 เป็นสมัยที่สังคมชาวบ้านสันป่าตองเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และพลังในการผลิต ความสัมพันธ์ในการผลิตจะส่งผลกระทบต่อการจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งเป็นรากฐานยาวนานกว่า 1,000 ปี ในอดีตหรือไม่ว่าอย่างไร ชาวบ้านได้ปรับการจัดสรรน้ำให้สอดคล้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่น การอนุรักษ์น้ำบนพื้นฐานศาสตร์พระราชาหรือไม่อย่างไร จะอธิบายในบทที่ 6 ต่อไป